

Kerekes Amália – Teller Katalin

Aki másnak vermet ás...

A bécsi és budapesti lapok rejtvényrovata 1916-ban

Az *Érdekes Ujság* 1916. február 13-i számában a felnőtteknek szánt rejtvényrovatban három akasztott férfi látható, ingükön egy-egy betű: I, K, A. A keresztrejtvény térhódítása előtt a képes újságok elmaradhatatlan kellékének számító képrejtvényben ezúttal is, mint az esetek túlnyomó részében, különválnak a képi jelek jelentése és a megfejtendő fogalom értelme, sőt – kevésbé jellemző módon – még az ékezetes hang megskalpólása is szükséges a talány föloldásához: LOGIKA. A képtalány, képrejtvény, rébusz néven ismert és az antikvitás óta közkedvelt rejtvényfajta ezen morbid példája a halál képi ábrázolásának ritkasága¹ miatt kivételt jelent a klasszikus modernség élvonalának irodalmi termése mellett terjedelmes képanyagot fölvonultató *Érdekes Ujság*ban, képi logikája azonban – a háborús metaforikában maradványként – a csonkolásokkal és protézisekkel dolgozó képtalányok bevett eljárásai közé tartozik. Tanulmányunkban arra keressük a választ, hogy a magyarországi és ausztriai szó- és képrejtvények milyen formában követték az első világháború fejleményeit, mennyire érvényesültek esetükben a cenzurális megszorítások, és miként feleltek a különböző újságolvasó célcsoportok elvárásaira.

A lapok karikatúráihoz képest nemritkán igénytelen grafikai kivitelezésű és a *non verbis sed rebus* technikáját olykor a szavak, szólások, versidézetek legapróbb ízeire szedésével a végtelenségig bonyolító képrejtvények² társadalomtörténeti kontextualizálása természetesen magába rejti az egyes képrészletek, jelentések túlértékelésének veszélyét a 19. század során kikristályosodott műfaji konvenciók figyelembevételének rovására. Mindazonáltal a világháború időszaka, különösen a totális háború–totális propaganda szempontjából cezúrának számító 1916-os év fölerősíti a képrejtvény kísérletező formája mögött rejlő konzervatív tartalmak jelentőségét. Az aktuális politikai helyzethez szinte kivétel nélkül kritikátlanul viszonyuló családi és képes lapok³ hasábjain meghonosodó fejtörő ugyanis – Walter Benjamin meghatározásával – arról tanúskodik, hogy „már kissé eltűnt az embernek a szavak iránt érzett tisztelete, mielőtt addig merészkedett, hogy a hang és a jelentés látszólag oly szilárd összefüggését föllazítsa”,⁴ ám a jelentéseket hol konzerváló, hol karikírozó szó- és képrejtvényekben megmozgatott alapszintű műveltséganyag hazafias, militáns vonzatai, amelyeket kezdettől fogva előszeretettel idéztek a rejtvények,

¹ Vö.: BALOG, 2009. 119–131.

² Vö.: KUN, 1966. 103–106. A karikatúrák hasonló fejlődéséhez, túlzott összetettségéhez vö.: BUZINKAY, 1983. 111.

³ Vö.: LIPTÁK, 2002. 54.

⁴ BENJAMIN, 1929. 4. köt., 622–623.

1916 folyamán a háborús helyzet és a cenzúra működésének megváltozása miatt a jelen tanulmányunkban vizsgált bécsi és budapesti lapok⁵ javarészeiben jelentős átalakulást mutatnak.

A frázisok szó szerinti értelmezése, a kép és a hozzá tartozó betűkombináció egyértelmű megfeleltethetőségének, az írássá váló kép objektivitásának ígérete,⁶ valamint a kiskorú célcsoport esetében bizonyos nyelvtani szabályok begyakoroltatása a banális tartalmat hordozó, de összetett képek és betűkombinációk esetében elvileg egyszerre kínálja a szubverzió és a jelentés, jelentőség megszilárdításának lehetőségét.⁷ A megfejtéshez szükséges műveletek ennyiben nagyobb játékteret biztosítanak, mint a később megjelenő keresztrejtvények, amelyek – ismét Benjaminget idézve – a normákkal megkötött építészetnek, a statisztika sémáinak, a fényreklámok egyértelmű nyelvének megfelelői.⁸ Vélhetően ez magyarázza az ilyen típusú rejtvények megoldásának közösségi jellegét is,⁹ ahogy szintén jellemző, hogy a rejtvényrovat maga elsősorban olyan lapokban jelenik meg, amelyek olvasóközönsége pontosabban behatárolható (az úgynevezett világlapokból teljességgel hiányzik a rejtvényrovat): bonyolultabb rovatszerkezettel rendelkeznek, és nem pusztán híradásokra szorítkoznak, továbbá hangsúlyt fektetnek az olvasókkal való közvetlen kommunikációra.

Ez utóbbi szempont a rejtvények esetében azért kap kitüntetett szerepet, mert a budapesti és bécsi lapok rejtvénytermése – kevés kivételtől eltekintve, mint például a *Vasárnapi Ujság* vagy a *Reichspost* esete – maguktól az olvasóktól származik, és a levelezési rovat egyik állandó témája is erre a kérdésre összpontosul. A technikai okokból csak betű- és számrejtvényeket közlő budapesti napilapok¹⁰ vasárnapi gyerekróvatában a levelekre adott válaszok egyik visszatérő eleme – a változatlan népszerűségnek örvendő képrejtvények hiányolása mellett – a rejtvények összetettségének kifogásolása: „Beküldött talányod, kis leányom, olyan hosszú és zavaros, hogy mire végére érnének a megfejtésben a kis pajtásaid, elfelejtenék az elejét. A találynak az a lelke, hogy minél rövidebb és velősebb.”¹¹ És megtalálható ennek ellenkezője is: az ismétlődések kifogásolása, ami – az eredeti levelek hiányában csak sejtetően – egyrészt abból adódhatott, hogy a gyerekek esetenként mások rejtvényeivel próbáltak ékeskedni,¹² másrészt abból is, hogy az olvasottság és a számtani jártasság alapján a

⁵ Az *Ujság*, *Borsszem Jankó*, *Budapest*, *Érdekes Ujság*, *Képes Ujság*, *Magyarország*, *Pesti Napló*, *Színházi Élet*, *Tolnai Világlapja*, *Vasárnapi Ujság*, valamint *Deutsches Volksblatt*, *Meine Erste Zeitung*, *Österreichische Volkszeitung*, *Österreichs Illustrierte Zeitung*, *Reichspost*, *Wiener Bilder* (a bécsi lapok digitális változata részben elérhető itt: <http://www.anno.onb.ac.at>, a *Vasárnapi Ujság* pedig itt: <http://www.epa.oszk.hu>).

⁶ Kép és betű kapcsolatáról tudásközvetítés összefüggésében vö.: MERSCH, 2006. 95–116.

⁷ A kép- és betűszámrejtvények határa a vizsgált korpuszban nem húzható meg, mivel ez utóbbiak is rendszeresen élnek a képszerű, geometrikus elrendezés lehetőségével. A továbbiakban a *Pallas Nagy Lexikonának* képrejtvény-definícióját tekintettük irányadónak, s általában a szófejtő rejtvényeket is vizsgáljuk: „Minthogy a K.-ban [képrejtvényben] a szó vagy a kép gyakran egészen más értelmet fejez ki, mint amit valóban jelent, a K. egyrészt hasonlít a szójátékhoz, másrészt pedig ellentéte a tisztán képes írásnak.” A képtalányok művészettörténeti hagyományához vö.: SCHENCK, 1973.

⁸ Lásd: BENJAMIN, 1929. 623.

⁹ A számrejtvények közös megoldásához adalékként vö.: LIPTÁK, 2002. 174.

¹⁰ Vö.: a képrejtvények beküldésével kitartóan próbálkozó gyerekeknek adott válaszokból „a másikat pedig előbb le kellene rajzoltatni, mint képrejtvényeket szokás s ez most, a háboru alatt kivihetetlen.” (Budapest, 1916. november 5. 20.)

¹¹ Budapest, 1916. április 16. 20.

¹² A plagizálás különösen a beküldött versek esetében öltött komolyabb méretet, és az ellenőrizhe-

nagyjából 9 és 14 év közti célcsoport tudásanyaga folyamatosan bővült. A bécsi lapok felnőttek számára összeállított rejtvényrovataiban szintén toposznak számít a megismételhetetlenség és tipográfiai letisztultság kívánalma csakúgy, mint a kö-zérthető, a vélt átlagnak megfelelő szint alkalmazása.¹³

A budapesti gyermekrovatok témáinak mindezek ellenére megmaradt mo-notóniájára – például a háború állásától függetlenül egy-egy Zrínyi- és Hindenburg-rejtvény 2-3 hetente föltűnik – ugyanakkor kétféle magyarázat adható: vagy a gyerekeket volt képtelenség többszöri figyelmeztetés dacára is rávenni a repertoár bővítésére, és a rendszeres elutasítás kedvüket szegte volna, vagy pedig tudatos pedagógiai szándék húzódott meg a sulykolás mögött, amely szinte teljesen kiszorította a másod- és harmadvonalbeli hadi szereplők név szerinti elrejtését. A harc-téri hősök bontatlan sora identifikációs ajánlatként értelmezve két végletet jelölt ki: a szuperlatívuszokat és a hierarchiamentes hadsereg képét. Ez utóbbi jelenségre, amely a budapesti gyerekrovat jellegzetessége – mivel a felnőtteknek szánt bécsi rejtvényekben lényegesen több kisebb rangú, de a hadászati sikereket jegyző ka-tona is szerepet kap – részben magyarázatot kínál Nagy László 1914–1915 telén készített fölmérése, mely szerint a háború legfontosabb eseményeiből a 8 és 9 éves gyerekek elsősorban a személyes érintettséget, a családtagok hadba vonulásához fűződő érzéseiket emelték ki,¹⁴ és ezáltal a hős képének rejtvénybeli megjelenítése a túlzottan személyesből váltott át a nagyon általános síkra.

Az olvasói interaktivitásnak ez a fóruma helyenként expliciten rámutat az egyes lapok politikai irányultságára, illetve annak változásaira is. A gyerekeknek – nem csak a rejtvények összefüggésében – adott válaszokból például nagy biztonsággal lehet következtetni annak okaira, hogy miért csak elvétve található ellenségre utaló rejtvény a Lovász Márton, az 1916 közepén megszigorított cenzúra egyik legfőbb kritikusá által jegyzett *Magyarország* című lapban: „Nagyon ügyes a háborus versed, Lacikám, azért még se közlöm, mert a magyart éppen emelve a többi nemzet fölé, hogy még ellenségeit sem gunyolja és kicsinyíti, bármennyire megérdemelnék ők.”¹⁵ És ugyanígy tetten érhető a konkrét agressziótól való elvonatkoztatás szándéka is, amikor a lap *Heted-hét ország* című mellékletének fiktív szerkesztői, mesefigurái elevenítik meg a rejtvényt: „Nemcsak Csiga komának, de nekem is igen tetszett a rejtvényed, mert csakugyan megérdemli az oláh, hogy kikapjon. Én legjobban azt szeretném, ha Vas Laci valamennyi oláhnak három barackot nyomna a fejebujára. Majd megtudnák akkor, hogy: három a magyar igazság.”¹⁶

Hasonlóképpen a gyerekek levélrovatában is található utalás azon általánosnak nevezhető tendenciára, miszerint a háborús tematika 1916 nyara után háttérbe szorul a rejtvényekben is: „A gyerekeknek nem a háborúról, hanem a szórakozásról, az örömeikről

tetlenség miatt több gyerekrovat nem is vállalta a versek közlését. Vö.: pl. „Hogy gondolhattál olyat, hogy Petőfi Sándor verse alá te is aláírhattad a nevedet. Mindenki csak a maga versének írhatja alá a nevét, Lajos.” (*Magyarország*, 1916. július 9. 24.)

¹³ Pl. *Österreichs Illustrierte Zeitung*, 1916. január 23. 394.; 1916. február 27. 514. A Bécsben megjelenő *Meine Erste Zeitung* című gyermek- és ifjúsági folyóirat egyetlen egy esetben fordul a szor-galmas rejtvényküldők táborához, amikor – az ismétléseket elkerülendő – ebbéli tevékenységük szüneteltetésére szólítja fel a gyerekeket.

¹⁴ NAGY, 1915. 60–70.

¹⁵ *Magyarország*, 1916. április 2. 25.

¹⁶ *Magyarország*, 1916. december 3. 20.

s olyanról, ami nyomban leköti a figyelmüket, kell verset írni.”¹⁷ Ennek elsőrendű oka a korábban utasításokon alapuló, rendszertelen, ötletszerű cenzúra kiterjesztése volt: „megtiltották, hogy a hátszág belső bajai és a belpolitikai feszültségek nyílt formában jelenjenek meg a sajtóban”,¹⁸ mint például az élelmiszerhiány, a nemzetiségi kérdés, de szintén tilalom sújtotta a „pacifista” cikkeket is,¹⁹ miközben – az intézkedést részben értelmetlenné téve – a parlamentben folyó viták teljes nyilvánosságot élveztek. A hasonló logikára épülő, ám a direktívák számát tekintve a magyart messze fölülmúló osztrák cenzúra hatásainak gyakorlati megnyilvánulása – esetünkben például az élelmiszerellátás gyakorta megjelenő problémája a felnőtteknek szánt rejtvényekben is – arra enged következtetni, hogy a decentralizált, különféle szinteken folyó sajtóellenőrzés miatt tisztázatlanok voltak a kompetenciák, és ez módot adott a kritikus tartalmak beszivárgására.²⁰

Az ifjúságnak szánt rovatok, rejtvények esetében mindehhez hozzájárult a háborús gyerekjátékok mind szélesebb körű kritikája – a folyamatot Vörös Boldizsár tárta fel –, amely 1916 végére elérte azt a pontot, amikor már nemcsak a pedagógiai szaklapok, hanem a *Pesti Napló* is arra figyelmeztetett, hogy a gyerekek az elhúzódó harctéri küzdelmek és a romló hátszági viszonyok miatt ráuntak a „háborusdira”.²¹ Nagy László két évvel korábbi kutatásában megállapította, hogy a gyermekeknél 11 és 13 éves kor között tetőzik a háborús lelkesedés, amely összefüggésben áll azzal, hogy ebben az életszakaszban „a gyermek társas játékaiban a küzdelem s napi foglalkozásában a külső tevékenység játsza a főszerepet”.²² Ez a korcsoport nagyjából megfelel a rejtvények elsőrendű célközönségének, amely ilyenkor jut el a hadi események okának, jelentőségének megértéséhez, a háborúból már konkrét, ám nem mindig éppen aktuális hadműveleteket emel ki, de mind gyakrabban ad elvont válaszokat (például hősiesség) arra a kérdésre, mi az, ami a legjobban tetszett a háború eseményeiből.²³ Ez tükröződik a képrejtvények témaválasztásában is: 1916 második felében, a látványos hadászati sikerek elmaradása miatt, a képrejtvények témája mind inkább eltolódik a harc és a béke általános megfogalmazása felé.

Az 1916-os rejtvénytermésben – a rejtvénytermést kiterjesztve a felnőtteknek szánt rejtvényekre is, hiszen a bécsi lapokban nem létezett a gyermekeknek szóló rejtvényसारok – a két év alatt bekövetkező változás, ha nem is általános tendenciaként, de többnyire markáns hangsúlyeltolódásként jelentkezik. A következőkben néhány, a sajtócenzúra szempontjából is releváns téma köré csoportosítva, a rejtvényrubrika legalább harmadát kitevő politikai vonatkozású rejtvényekből mutatunk be olyan példákat, amelyek a műfaji sajátosságokból adódóan ugyan nem reagáltak közvetlenül a napi eseményekre (az olvasók által beküldött rejtvények

¹⁷ *Budapest*, 1916. szeptember 17. 20.

¹⁸ BIHARI, 2008. 173.

¹⁹ MUCSI, 1984. 199.

²⁰ Az osztrák sajtócenzúrához vö.: EHRENPREIS, 2008. 181–183.; SPANN, 1991.

²¹ VÖRÖS, 2011. Ezúton is köszönetet mondunk Vörös Boldizsárnak a dolgozat anyaggyűjtésénél nyújtott segítségért.

²² NAGY, 1915. 76–77. Az osztrák (és általában német nyelvű) gyermek- és ifjúsági lapok azon törekvése, hogy a legváltozatosabb technikákkal a katonás fegyelem, a hazaszeretet ideálját közvetítsék olvasóiknak, legalább a 19. század közepétől élő hagyományra nyúlik vissza, vö.: KLEEDORFER, 1997. 69., 72–73; az előzményekről vö.: THOMA, 1991.; WINTERSTEINER, 1997.

²³ NAGY, 1915. 60–68.

kiválogatásának menete, illetve a rovat legfőljebb heti egyszeri megjelenése miatt), mégis az újságok profiljához illeszkedve késleltetett reakcióként, kommentárként vagy akár másutt óvatosabban megfogalmazott témák elrejtéseként értékelhetők.

A hadi eseményekre közvetlenül vonatkozó rejtvényekben 1916 nyaráig az aktuális hadszínterek állandó elemnek számítanak – túlnyomórészt szőrejtvények formájába csomagolva –, és a képrejtvényekben sincs jelentésbeli megfelelés a képi jel és a jelentés között, vélhetően az esetleg társítható szimbolika összetettsége, illetve konvencionalizálásának hiánya miatt (legfőljebb a Gorlicére utaló kettévágott és betűbehelyettesítésre ösztönző gerlice-képhez²⁴ járulhatna némi retrospektív pi-cassói értelmezési többlet). Ez a téma az év második felében, a sorozatos kudarcok miatt szinte alig tűnik föl,²⁵ példa erre a hangzatosabb patrióta szólamokkal óvatosan bánó *Deutsches Volksblatt* rejtvényanyagából kiolvasható tendencia, miszerint kora ősztől uralkodóvá válnak a békevágyat kódoló verses és szófejtő rejtvények. Ehhez hasonlóan az általános lózungok (a hazaszeretet valamennyi szinonimája, a csatára való lelkesítés, a fohászok) közül leginkább a béketárgyalásokra vonatkozó rejtvények gyakoribb megjelenése köthető aktuálpolitikai fejleményekhez, illetve az újság irányvonalának fokozatos módosulásához.²⁶ Míg a *Magyarország* február 20-i számában még egymás mellett szerepel három nagy általánosságban megfogalmazott, a pacifista tendenciát némileg ellenpontoszó betűrejtvény („Éljen a világbéke”, „Te éretted harcolék, szabadság”, „Győzni fogunk”), addig a mérsékelten kritikus bécsi képes újság, az *Österreichs Illustrierte Zeitung* rovatvezetője augusztus végén már a konkrét törekvésekre reagálva a következő indoklással utasítja el Karoline F. rejtvényét: „Ön minden bizonnyal nagy optimista, ha már most egy békerejtvényben részesített minket; úgy véljük, a béke kérdése az Ön terjedelmes szótákolmányára nélkül is nagy rejtély még.”²⁷ Azon ritka eseteket, amikor a háborús képi tartalom valamelyest rokonítható a megfejtés jelentésével, a rejtvényekben más politikusokhoz hasonlóan rendkívül ritkán szereplő Tisza Istvánnak szentelt képtalány példázza az *Érdekes Újság* márciusi számában,²⁸ katonai szimbolikájában ismét némi anakronizmust mutatva a béke esélyeinek országgyűlési taglalásához képest, technikailag azonban látványosan kijátszva a „látó olvasás” és az „olvasó látás” oszcillálását.²⁹

A jelentős időbeli késést igazolja a hadsereg felkészültségéről és az anyagi források szűkösségéről viszonylag kritikusan nyilatkozó *Az Újság* egyik „tábori képeslapja”,³⁰ amely három hónappal a tengeralattjáró-háború kezdete után a hozzá

²⁴ *Érdekes Újság*, 1916. február 6. 40.

²⁵ A fiaszkók következetes ignorálásáról tesz azonban tanúbizonyságot a *Tolnai Világlapja*: júniusi indulással a főbb harcterek ábrázolásait hozó *Tolnai Hadijátéka* című melléklettel kedveskedik az olvasóknak (vö.: VÖRÖS, 2011. 133.), képrejtvényeiben pedig kitartóan ünnepli az ellenfelek valamennyi kudarcát. Ennek bécsi párja az egyébként jóval kevésbé cizellált képanyaggal dolgozó *Wiener Bilder*, amely patrióta szólamaival fedi el a harctéri fejleményeket.

²⁶ A békepropaganda fokozatos beépüléséről a sajtóba vö.: RÓNAI, 1916.; BENDA, 1917.; EHRENPREIS, 2008. 187–193.; szemléletes továbbá a müncheni példa: FISCHER, 1973. 233–247.

²⁷ *Österreichs Illustrierte Zeitung*, 1916. augusztus 27. 1068.

²⁸ *Érdekes Újság*, 1916. március 26. 48.

²⁹ Erről a jelenségről az újságkollázsok összefüggésében vö.: HEESSEN, 2006. 267–279.

³⁰ A „tábori képeslap” a vizsgált korszak végéig folyamatosan a leginkább militáns hangvételű, felnőttek által készített rejtvénytípus volt, amely újságból kivágandó rejtvényként rendkívüli formai változatosságot mutatott: kiegészítendő rajz, csalóka kép, azaz a kép elrejtése a képben

kapcsolódó kereskedelmi szerződésekre utal: „Ennek az angolnak nem fér a fejébe a német jegyzék. Vágjátok ketté úgy, hogy összeillő legyen a fej és a jegyzék.”³¹

A „fej-vesztve menekülő katonák” fejének és testének összeállítására buzdító másik „tábori képeslap”³² az erőszak, a halál és a gyász megjelenítésének rendkívül változatos képi és nyelvi regiszterei között szintén az uszítás tilalmának ritkán előforduló megszegését példázza, amelynek háttérében vélhetően a felnőtteknek szánt képrejtvények technikáit eltűlő, didaktizáló szándék rejlik. Mindez kiegészül a mesevilág azon elemével, amely a test egészének szervességével/szervertlenségével operál.³³ A groteszk, karikaturisztikus elemektől a népdalszerű versrejtvényekig terjedő műfaji spektrumon mozgó tematika archaikusabb erőszakképzeteket hív elő, és a megfejtések is inkább a régóta bejáratott hadászati eszköztárra utalnak, mint például az *Österreichs Illustrierte Zeitung* „háborús homonimája”, melynek tárgya a *Mörser* (mozsárágyú),³⁴ vagy az *Érdekes Ujság* „versesrejtvénye”:

*Van egy betű, amely arzenál,
És lövőszert könnyedén csinál,
Csupán egy kar kell ehhez neki,
S egy ács: ezeket összeszerzi.*

*Olvasóm, kérlek, nekem higgy:
Borzasztó lövőszert támad így;
Olyan, mely halált oszt, sebet üt,
Nos, találd ki ezt a zord betűt.*³⁵

Ugyanígy a klasszikus halálnemek kódolására utal a már fentebb idézett „lógika”, az akasztások motívumának elrejtése, amelyik szinte rendszeres képe és témája volt a halált más összefüggésben nem karikírozó *Borsszem Jankónak*: a fölakasztott férfival ábrázolt „halottkém” vagy a bitófához kísért férfi mint „fojtatása következik”, sőt a többszörösen metaforikus „szorul a talján”, ahol a képen két katona húzza a T betű alját,³⁶ éppen az áttételesség eszközével kerüli meg a lap többi részében érvényesülő ábrázolási tilalmat. Sebesültek, foglyok és halottak ritkán fordulnak elő a többi budapesti újságban,³⁷ egyedül az elhunyt katonákról esetenként

(például „Hova esett az ellenséges pilóta?” vagy „A megfigyelő látja a románt – ti is?”), kirakós játék többnyire a harcászati művelet előtti állapot rekonstrukciójának jegyében (például az angol flotta a vereség előtt), vagy éppen az egy bizonyos állásból mindent megsemmisítő ágyú elhelyezésére vonatkozó kérdés.

³¹ Az *Ujság*, 1916. május 14. 35.

³² Az *Ujság*, 1916. október 8. Tábori Képeslap (melléklet).

³³ Ezen testképzet egyik tágabb, háborús kontextusához, a protézisek „formapolitikájához” vö.: HARRASSER 2009.

³⁴ *Österreichs Illustrierte Zeitung*, 1916. április 30. 721.

³⁵ *Érdekes Ujság*, 1916. február 13. 40.

³⁶ *Borsszem Jankó*, 1916. április 16. 13. („halottkém”), 1916. április 30. 13. („fojtatása következik”), 1916. június 11. 14. („szorul a talján”). A harcéri beszámolókat jegyző figuráról, Seiffensteiner Salamonról, aki a lap többi cikkéhez hasonlóan a hadseregen belüli renitenseket pellengérezi ki, vö.: KÖVÉR, 2006.

³⁷ A politikai vonatkozású képrejtvényeket rendkívül ritkán közlő *Színházi Élet* június 18-i számában például nem dönthető el, hogy a földön fekvő férfi mellett strázsáló katona alvó vagy halott embert őriz-e – a megoldás: „testőr”.

fotográfiát közlő *Érdekes Ujság* számrejtvényei között találni gyakrabban olyan példákat, amelyek a stratégiai játékok logikáját idézve ösztönzik a gyerekeket a háborús logisztika megértésére: „Egy nagyobb ütközet után 7200 szerb, román és orosz halottat szedtek össze katonáink a csatatéren. Az orosz halottak száma kétszer annyi volt mint a szerbeké, a román halottaké pedig 3-szor annyi mint a szerbeké. Kérdés hány szerb, román és orosz esett el az ütközetben?”³⁸

A gyász ennél jóval gyakrabban megjelenő témájára szintén számrejtvényes variációt hozott a lap: „Az elesett katonák özvegyei részére hárman 192.50 koronát küldöttek el. Az egyik bizonyos mennyiségű pénzt adott hozzá, a második háromszor annyit, a harmadik fele annyit mint a második. Kérdés, hogy mindegyik mennyi pénzt adott hozzá.”³⁹ A gyász megjelenítése a legtöbb rejtvényben a hősi halál toposzáinak hagyományos elemeit használja; az osztrák lapok, amelyek csak karikatúrákként közöltek uszító tartalmú, halált ábrázoló képeket, rejtvényes költeményeikben mély pátosszal kezelik a főleg húsvét és karácsony idején domináló témát: „A hős holttestek szent oszlása / Minket majd megváltá.”⁴⁰ Ugyanez a vallásos töltet és a békevágy érhető tetten a budapesti lapokban is („Fölszárítom az özvegyek s árvák könnyeit”⁴¹), és visszatérő elem a katonasír motívuma is, amelyik az *Österreichs Illustrierte Zeitung*ban külön rejtvényfajtaként is szerepel: az úgynevezett *Grabkreuzrösselsprung* (‘sírkereszt-lougrás’) egy fejfa formájú grafikába illesztett szótagokból áll; az egyik ilyen típusú rejtvény megoldása az ellenséges felek megbékéléséről szóló ódaformájú vers.⁴²

A Vasárnapi *Ujság* szilveszteri száma egy teljes népdalt rejt el:

*Mi piroslik ott a síkon távolban?
Magyar tüzer piros vére a hóban.
Sok halált szórt az ellenség sorára,
Hej! de végre egy golyó őt találta.*⁴³

És ami vélhetően inkább az *Érdekes Ujság* szubverzív ambíciójára, semmint a mezei bakák lekicsinylésére utal, az egy a megfejtést konkrétan leképző rejtvény: „Kinek fakereszt, kinek vaskereszt.”⁴⁴

A bécsi és budapesti rejtvényanyag a hátszágbeli problémák megjelenítésében válik el leglátványosabban egymástól: a bécsi lapok a hadirokkantak ellátásáról, az adományok gyűjtéséről, a hadikölcsönökről, az uzsora hatósági üldözéséről, az élelmiszerjegyek bevezetéséről egyaránt közölnek (főként betű- és szám)rejtvényeket,⁴⁵ amelyek értelmezhetők a hátszágai áldozatvállalás jelképeiként, ugyanakkor

³⁸ *Érdekes Ujság*, 1916. október 8. 40.

³⁹ *Érdekes Ujság*, 1916. április 4. 48.

⁴⁰ *Deutsches Volksblatt*, 1916. szeptember 24. 16.

⁴¹ *Pesti Napló*, 1916. április 2. 24.

⁴² A bécsi lapok általában is hajlamosak voltak az egyes rejtvényfajtaikat a háborús helyzetre utaló attribútumokkal ellátni (pl. „*Antant rejtvény*”, „*Patrióta rébusz*”, „*Harctéri rejtvény*” stb.), s ahogy az idézett példában is, ilyenkor a kitöltendő rácsból alakjával szintén megidéztek a tematikát, illetve a műfaji elnevezést.

⁴³ *Vasárnapi Ujság*, 1916. december 31. 848.

⁴⁴ *Érdekes Ujság*, 1916. augusztus 13. 40.

⁴⁵ Pl. *Österreichische Volks-Zeitung*, 1916. január 9. 16. („a liszt árának emelése”); *Deutsches Volksblatt*, 1916. június 18. 16. („a nélkülözés találékonyá teszt”); *Österreichs Illustrierte Zeitung*, 1916. április 23. 697. („a negyedik hadikölcsön”, „dohány- és cigarettahiány a hátszágban”); stb.

– és erre az aspektusra vonatkozhatott a magyar cenzúrában következetesebben alkalmazott tiltás – utalhatnak a hátország meggyengülésére is. Az élelmiszerhiány explicit kritikája persze csak elvétve fordul elő, és a „legjobb szakács az éhség” vagy a „zsírmentes nap”⁴⁶ összekacsintós rejtvényén kívül leginkább egyértelműen a még az oroszországi hadiárvárkról is képriportot közlő Österreichs Illustrierte Zeitung rejtvénypostaládájának következő válaszában jelenik meg: „Mily Göblert, D. S.-ből. Péksütemény-számrejtvényét köszönettel elutasítjuk. Először is kegyetlenség lenne, ha liszt-hiányos időkben tisztelt rejtvényfejtő barátaink ínyét ilyen teljességgel beszerezhetetlen édes-ségek felsorolásával csiklandoznánk, másfelől nem tudhatjuk, hogy Franz Keim [korabeli népszínművek, balladák szerzője – K. A., T. K.] olyannyira barátja-e a péksüteményeknek, hogy értelme lenne farsangi fánkából, diósrétesből, szilváskalácsból kirakni a nevét.”⁴⁷

Ennél jóval nagyobb óvatosságról tesz tanúbizonyságot a budapesti anyagban talált, ritkaságszámba menő versrejtvény, amely az ellátási nehézségekre pozitív végkicsengéssel utal:

A szörnyű drágaságban
Egy vicces ur mondotta:
„Nekem mostan még olcsóbb
A reggeli s uzsonna.

Mert én az ábécéből
Veszek betűt, két párat:
Reggelit ad az egyik,
A másik uzsonnámat.

Nincs ilyen ábécé még
Csupán a magyar nyelvben,
Kíéheztetni minket
Hát ugy-e lehetetlen.”⁴⁸

A Képes Ujság a nyár végén indította „Élelmiszer – ingyen!” címmel messze legnépszerűbb rejtvénypályázatát, amely sikeresen ötvözte a hátországi és hadszíntéri éhínség enyhítésére tett próbálkozásokat a lap önképének erősítésével: „a fronton küzdő katonának” kérésére („mi sem vetjük meg a potya elemőzsiát”) az akadozó postai kézbesítés miatt meghosszabbították a beküldési határidőt, bizonyítandó, hogy a Képes Ujság „nem csak a békés családnak kedves barátja itthon, hanem szeretett és várova-várt szórakoztatója a frontok felé is a magyar katonáknak”.⁴⁹ A képi humor sajátosan morbid és helyi értéke szempontjából számunkra értelmezhetetlen megoldásával is találkozni: közvetlenül a lap eme jótékonyági szándékát, sőt a frontszolgálatot teljesítők közös leveléből vett idézetet közlő passzusa fölött egy karikatúrisztikus képrejtvény látható, amely egy temetőben önmagát elföldelő kiskatonát jelenít meg, a rejtvény megoldása tanulmányunk címében olvasható. A hasonló gondokkal

⁴⁶ Österreichs Illustrierte Zeitung, 1916. július 30. 977.

⁴⁷ Österreichs Illustrierte Zeitung, 1916. január 9. 346.

⁴⁸ Érdekes Ujság, 1916. március 25. 40. (Megfejtés: „kávé, tea”).

⁴⁹ Képes Ujság, 1916. október 1. 9.

küzdő osztrák frontharcosok kívánsága ugyanakkor nem talált meghallgatásra: jóllehet az *Österreichs Illustrierte Zeitung* több ízben határozottan felszólított a katonákkal vállalandó szolidaritásra, a beküldési határidő eltolását kérvényező tábori postalevél szerzője egyértelmű elutasításban részesül, ami a más téren is szigorú játékszabályokat fölállító rovatszerkesztők már-már militáns pedantériájára vezethető vissza.⁵⁰

Az 1916-os sajtóbéli rejtveny-kultúrából összességében a fronton és a hátszágban egyaránt a végét járó Monarchia ellentmondásos kórképe rajzolódik ki: a gyermeknek szóló, többnyire mélynyomású háborús képeslappal díjazott rejtvenyek makacsul kitartani látszanak a háború dicső megnyerhetőségének képzeténél, de mind nagyobb teret engednek a „világbéke” jegyében komponált talányoknak. Ezzel szemben a felnőtt rejtvenyek fáziskéséssel bár, de többé-kevésbé hűen követték az 1916-os háborús és politikai események barométerét; az osztrák lapok a szigorúbb, de kaotikusabb cenzúraszabályok miatt megtalálták kibúvóikat, és ily módon közvetlenebbül reagáltak az aktuális eseményekre, míg a magyar sajtótermékek a többnyire csupán informális regulák ellenére óvatosabb utalásokat használtak rejtvenyekben. A cenzurális fegyelmezésre visszavezethető sajtó- és – esetünkben főként – rejtvenypolitikai stratégiák nyomait persze roppant nehéz azonosítani, még ha egyes orgánumok explicite szolgáltak is magyarázattal: az *Österreichs Illustrierte Zeitung* egy „Nevető Trieszt” jellegével beküldött „kitűnő” rejtvenyötlet közlését a „cenzúrahátóság meghökkenésének” elkerülése érdekében utasított vissza.⁵¹ A rejtvenyek alapvetően kontingens viszonya az aktuálpolitikai helyzethez egyúttal rámutat bizonyos klisék, szólamok konzerválására, de ugyanígy példázza a lapok más részeiben körültekintőbben kezelt, politikailag kényes témák radikálisan leegyszerűsítő, a közvetlen erőszakot megjelenítő vagy pedig inkább szubverzív eszközökkel élő tárgyalását is. A fogalmi jelentések képi kifordítására, például a háborús frázisok szó szerinti értelmének leképezésére persze csak ritkán találni példát – hacsak nem soroljuk ide a karikatúra és a képtalány extrém esetének tekinthető „ablakokat”, a cenzúra kéznyomát viselő üres helyeket, amelyek mögé egy korabeli lapszerkesztő szerint hiba lenne mást fantáziálni, mint „egy félénk sajtócsászár tulságos aggodalmait”,⁵² mégis megfejtésre várnak, mint például a *Népszava* március 23-i vezércikkének csattanója: „Vissza a középkorba!”

⁵⁰ *Österreichs Illustrierte Zeitung*, 1916. január 9. 346.

⁵¹ *Österreichs Illustrierte Zeitung*, 1916. augusztus 27. 1088.

⁵² SIPOS, 1916. 72.

Felhasznált irodalom és rövidítések

BALOG

2009 STEMLERNÉ BALOG Ilona: *Történelem és fotográfia*. Budapest, Osiris, 2009.

BENDA

1917 BENDA Jenő: Az uszító sajtó. *Husadik Század*, 5. (1917) 11. sz. 297–309.

BENJAMIN

1929 BENJAMIN, Walter: Worüber sich unsere Großeltern den Kopf zerbrachen. In: BENJAMIN, Walter: *Gesammelte Schriften*. 4. köt. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1983. 622–623.

BIHARI

2008 BIHARI Péter: *Lövészárkok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországn*. Budapest, Napvilág, 2008.

BUZINKAY

1983 BUZINKAY Géza: *Borsszem Jankó és társai. Élclapok és karikatúrák*. Budapest, Corvina, 1983.

EHRENPREIS

2005 EHRENPREIS, Petronilla: *Kriegs- und Friedensziele im Diskurs. Regierung und deutschsprachige Öffentlichkeit Österreich-Ungarns während des Ersten Weltkriegs*. Innsbruck–Wien–Bozen, Studien-Verlag–Institut für Geschichte–Universität Wien, 2005. (*Wiener Schriften zur Geschichte der Neuzeit*, 3.)

FISCHER

1973 FISCHER, Doris: *Die Münchner Zensurstelle während des Ersten Weltkrieges. Alfons Falkner von Sonnenburg als Pressereferent im Bayerischen Kriegsministerium in den Jahren 1914 bis 1918/19*. München, PhD-értekezés (Ludwig-Maximilians-Universität München) 1973.

HARRASSER

2009 HARRASSER, Karin: Összeszerelve. Protetikus alakzatok a két világháború között. Ford.: Kurdi Imre. In: *Tömegek és ünnepek. A nyilvánosság rítusai a közép-európai modernségben*. Szerk.: CSÚRI Károly – OROSZ Magdolna – SZENDI Zoltán. Budapest, Gondolat, 2009. 288–310. (*Műhelyek*, 8.)

HEESEN

2006 HEESEN, Anke te: *Der Zeitungsausschnitt. Ein Papierobjekt der Moderne*. Frankfurt am Main, Fischer, 2006. (*Fischer-Taschenbücher*, 16584.)

KLEEDORFER

1997 KLEEDORFER, Jutta: Kinder- und Jugendzeitschriften in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. In: *Geschichte der österreichischen Kinder- und Jugendliteratur vom 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart*. Hrsg.: EWERS, Hans-Heino – SEIBERT, Ernst. Wien, Buchkultur-Verlag, 1997. 68–73.

KÖVÉR

2006 KÖVÉR György: Seiffensteiner Salamon lidérces álmái. 2000, 18. (2006) 7–8. sz. 54–61.

KUN

1966 KUN Erzsébet: *A rejtvény*. Budapest, Gondolat, 1966.

LIPTÁK

- 2002 LIPTÁK Dorottya: *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Bécs – Budapest – Prága.* Budapest, L'Harmattan, 2002.

MERSCH

- 2006 MERSCH, Dieter: Visuelle Argumente. Zur Rolle der Bilder in den Naturwissenschaften. In: *Bilder als Diskurse, Bilddiskurse.* Hrsg.: MAASEN, Sabine – MAYERHAUSER, Torsten – RENGGLI, Cornelia. Weilerswist, Velbrück, 2006. 95–116.

MUCSI

- 1984 MUCSI Ferenc: Sajtó és cenzúra Magyarországon az első világháború idején. *Történelmi Szemle*, 27. (1984) 1–2. sz. 192–202.

NAGY

- 1915 NAGY László: *A háború és a gyermek lelke. Adatok a gyermek értelmi, érzelmi és erkölcsi fejlődéséhez.* Budapest, Eggenberger-féle Könyvkiadóvállalat, 1915.

RÓNAI

- 1916 RÓNAI Zoltán: A modern sajtó és a háború veszedelme. *Husadik Század*, 4. (1916) 1. sz. 63–66.

SCHENCK

- 1973 SCHENCK, Eva-Maria: *Das Bilderrätsel.* Hildesheim–New York, Olms, 1973.

SIPOS

- 1916 SIPOS Ignác: A cenzuráról és a cenzorokról. *Budapesti Újságírók Egyesülete Almanach* 12. (1916) 70–72.

THOMA

- 1992 THOMA, Christoph: *Das „wohltemperierte Kind“. Wie Kinderzeitschriften Kindheit form(t) en.* Frankfurt am Main, Peter Lang, 1992. (*Europäische Hochschulschriften, Reihe 22, Soziologie*, 228.)

VÖRÖS

- 2011 VÖRÖS Boldizsár: „Ha gombóccal hajigálnak / el is megyek katonának”. Háborús gyermekjátékok Magyarországon 1914–1918. *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője*, 12. (2011) 127–137.

WINTERSTEINER

- 1997 WINTERSTEINER, Werner: Imperialismus mit Herz. Österreichische Kinder- und Jugendzeitschriften am Vorabend des 1. Weltkriegs. In: *Geschichte der österreichischen Kinder- und Jugendliteratur vom 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart.* Hrsg.: EWERS, Hans-Heino – SEIBERT, Ernst. Wien, Buchkultur-Verlag, 1997. 74–85.